

Əkrəm Hüseynzadə
AMEA Naxçıvan bölməsi

OĞUZNAMƏ METODOLOGİYASINDA MƏNƏVİ İRS

Açar sözlər: Naxçıvan, Oğuznamələr, Gəmiqaya

Ключевые слова: Нахичевань, Огузнамелер, Гямигая

Keywords: Nakhchivan, Oghuznames, Gamigaya

Erkən orta əsrlərdə müxtəlif müəlliflər tərəfindən yazıya alınmış Oğuznamə mətnləri üzə çıxarılıb nəşr olunandan sonra Oğuznamə yaradıcılığı tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuş və bu bərdə dəyərli əsərlər yazmışlar. Bu əsərlərdə Oğuznamə ilə bağlı bir çox məsələlər düzgün dəyərləndirilmiş və bu yöndə olan müəyyən fikirlər bu günə qədər öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır. Oğuznamə və ya Oğuznamə ilə əlaqəli problemlərlə bağlı O.Ş.Gökyay, M.Ergin, F.Kirzioglu, S.Sakaoglu, F.Sümer, F.Köprülü, P.N.Boratov, V.V.Bartold, V.M.Jirmunski, A.N.Kononov, X.Koroğlu, H.Araslı, M.Təhmasib, M.Seyidov, Ş.Cəmşidov, T.Hacıyev, S.Əlizadə, R.Şükürova, K.Abdulla, K.Vəliyev, R.Bədəlov, M.Qasımlı, F.Bayat, N.Cəfərov, K.Hüseynoğlu, A.Hacıyev, S.Rzasoy, E.Əlibəyzadə, Ə.Əsgərov və başqaları dəyərli tədqiqat işləri aparmış və qiymətli əsərlər yazmışlar.

Oğuz tayfalarının ictimai- siyasi, tarixi-mifoloji, dini-fəlsəfi görüşlərini, estetik zövqlərini, düşüncələrini, idarə etmə sistemini, mənəviyyatını, epik-bədii təfəkkürünü əks etdirən nümunələrə “Oğuznamə” deyilir. Oğuznamə həm köçəri, həm də yarı oturaq həyat sürən türk tayfalarının arasında birliyin yaradılmasında və milli ruhun yüksəldilməsində böyük əhəmiyyət daşımışdır. Oğuz türklərinin yazılmamış qanunları olmuşdur ki, bu Oğuznamələrdə öz ifadəsini tapmışdır.

Bilindiyinə görə hazırda 30-dan çox Oğuznamə mövcuddur ki, burada Oğuzların həyat tərzləri, təqvim mifləri, dastanları, rəvayətləri, atalar sözləri və məsəlləri, şeir parçaları öz əksini tapmışdır. Deyə bilərik ki, oğuzlar haqqında hər hansı bədii, tarixi, təsviri məlumat oğuznamə adlanır. Kökü mifik oğuz şəcərəsi ilə bağlı olan nümunələr ilk vaxtlarda babalarımızın yazılmamış qanunları olubdur. Bunu tarixi-xronoloji oğuznamə yazanlar (Rəşidəddin, Əbül Qazi və b.) qeyd ediblər. Bu mənada Oğuznamələr uzun müddət xalqın qəhrəmanlıq tarixi kimi canlı şəkildə yaşayıb, oğuz birliyinin dağılması, köçəriliyin oturaqlıqla əvəzlənməsi ilə unudulmuşdur. Bu gün Oğuz motivlərinin ayrı-ayrı folklor janrlarında, ədəbi əsərlərdə canlanması tarixi yaddaşa qayıdışın başlanğıcıdır.

Bizə qədər Oğuz kağanı və onun övladlarından bəhs edən iki yazılı dastan (“Oğuz kağan” və “Kitabi-Dədəm Qorqud əla lisani-taifeyi-Oğuzan”), atalar sözləri (“Hazarhir-risaləti min kəlimatı oğuznamə əl məşhur-i atalar sözü” və “Əmsali-Məhəmmədiyyə”), Oğuz şeirləri, Oğuznamənin Uzunkörpü variantı, Dana Ata və Əndəlibin əsərləri, həmçinin iyirmidən çox Oğuz salnaməsi gəlib çatmışdır.

Oğuznamə adı altında toplanan nümunələr müxtəlif janrlarda (dastan, atalar sözü, rəvayət), formada (epik, tarixi, ədəbi) və dillərdə (çin, ərəb, fars, türk) möv-

cuddur. Tarixi Oğuznamələrin həm şərq, həm də qərb variantları daha çox şəcərə dəbini saxladığından, onları bir qayda olaraq tarixi-mifoloji geneologiya da adlandırmaq olar. Hökmdarlar üçün yazılan bu tip Oğuznamələrdə dastan ünsürləri qabarıq saxlanılsa da, funksiyası baxımından onlar ədəbi-epik növlərdən fərqlənir.

Oğuznamələr oğuzların, türk tayfalarının tarixi-coğrafi məkanları, dövlətləri, idarəetmə üsulları, döyüş taktikaları, həyat tərzləri, tərbiyə sistemləri haqqında tutarlı bədii tarixi qaynaqlardır. Bu cəhətdən Oğuznamələr tarixçilər, filoloqlar, filosoflar, pedaqoq və psixoloqlar üçün dəyərli qaynaqlar hesab oluna bilər.

Şifahi ənənədə yaşayan oğuznamə dastanları ilə yanaşı, yazılı epik abidələrin V yüzillikdən öncə mövcudluğu əd-Dəvadarinin “Dürər-üt-ticcan” adlı qısa tarixi xronikasından məlumdur. Ancaq bu Oğuznamə bizə qədər gəlib çatmamışdır. Əd-Dəvadarinin məlumatından aydın olur ki, bu oğuznamə Oğuz kağandan başlamış Səlcuqlara qədər olan bir dövrün dastanlaşmış tarixi olmuşdur.

Oğuz dastanının bizə qədər gəlib çatan ən qədim variantı uyğur əlifbası ilə yazılan “Oğuz kağan” dastanıdır. Daha böyük Oğuznamə “Kitabi Dədəm Qorqud əla lisani-taifeyi-Oğuzan”dır ki, VII əsrdə meydana gəldiyi bilinməkdədir.

Oğuz atalar sözlərində, hikmətlərində oğuzların dünya, zaman, insan, tayfalar haqqında fəlsəfi görüşləri, təqvim mifləri öz əksini tapmışdır. Ditsin nəşr etdiyi 400 atalar sözündə Oğuz, Dədə Qorqud adına çoxlu hikmətli kəlamlar, atalar sözləri verilmişdir. Oğuznamə şeirlərində Dədə Qorqud, Oğuz kağan, Bayındır, Qazan və başqa Oğuz qəhrəmanları öyülür, hələ dastanlaşmamış qəhrəmanlıq səhnələri təqdim edilir. Bu şeirlər Oğuz bədii düşüncəsindən xəbər verir. Həm də bu Oğuz şeirlərindən türk poeziyasının inkişaf yolunu izləmək olur. Şeirlər də atalar sözləri və hikmətlər kimi tarixi-mifoloji, bədii informasiya baxımından qiymətlidir.

Oğuznamələrdə Nuh oğlu Yafəsə bağlanan şəcərələr verilmişdir. Tarixi-xronoloji oğuznamələrdən ən məşhurları F.Rəşidəddinin “Oğuznamə”si (XIV), Yazıçıoğlu Əlinin “Təvarixi ali Səlcuq” (XV), Mahmudoğlu Həsən Bayatlının “Cami cəm-ayin” (XV), Əbubəkr Tehraninin “Kitabi-Diyarbəkriyyə” (XV), Ənvərinin “Düsturnamə” (XV), Mirxondun “Rövzətüs-səfa” (XV), Xandəmirin “Xülasət əlxəbar” (XVI), Osman Bayburtlunun “Tarixi-cədid mirətül-cahan” (XVI), Hafiz Tanış Buxarinin “Şərəfnameyi-şahi” (XVI), Salır Babanın “Oğuznamə” (XVI), Əbül Qazi Bahadır xanın “Şəcərəyi- tərakimə” (XVII), Şəkarim Xudayberdiyevin “Türklərin, qazaxların, qırğızların və xan sülaləsinin şəcərəsi” (XIX) əsərləridir. Bu oğuznamələrin, demək olar ki, hamısı eyni mifoloji şəcərə, eyni tarixi hadisələr, təqribən eyni oğuz hökmdarları haqqında məlumat verir.

Oğuz türklərinin qədim folklor nümunələri kimi yaranan oğuznamələrin yazıya alınma tarixi hardasa min il əvvələ gedib çıxır. Bu misilsiz nümunələr dünyanın ən nüfuzlu kitabxanalarında yer alsada, indiyədək çox az öyrənilmişdir. Zamanla şifahi xalq ədəbiyyatı nümunəsi kimi “ömrünü” başa vuran oğuznamələr mənsub olduğu xalqın yaddaşında silinməz izlər qoymuşdur. Elə izlər ki, sonrakı dövrlərdə meydana gələn mədəniyyət nümunələrində onun ruhu mütləq mənada hiss olunur.

Zəngin şifahi xalq ədəbiyyatımız – “Kitabi Dədə Qorqud”, “Bilqamis”, “Alp Ər Tunqa”, “Oğuz”, “Ərkənəqun” kimi dastanlarımız, Oğuznamələr, Ustadnamələr

xalqımızın qədim tarixindən, onun ictimai-mədəni həyatından, zəkasından, istək və arzularından, tərbiyə və təhsil səviyyəsindən xəbər verir. Qobustan, Gəmiqaya, Oğlanqala, Kültəpə, Orxon kitabələri və daha bir çox qayaüstü yazılı abidələrimiz xalqımızın yazı yazmaq, oxumaq, hesablamaq, rəsm çəkmək, rəqs etmək və s. mədəni, təhsil vərdişlərinə sahib olmasından xəbər verir. Tariximizin çox qədimliyini göstərən arxeoloji qazıntılar, əldə edilmiş maddi, mədəni nümunələr, xaraba şəhər və qəsəbələr Azərbaycanın ayrılmaz bir parçası olan Naxçıvanda hələ daş dövründən istifadə edilən duz mədəni və buradan tapılmış daş baltalar, buradakı duz müalicəxanası çox uzaq keçmişimizin mədəni səviyyəsindən xəbər verir. Bütün bunlar Azərbaycan xalqının hələ miladdan əvvəl mədəniyyətə, yazıya, oxuya, sistemli təlim-tərbiyə mədəniyyətinə, müalicə üsullarına sahib olduqlarını təsdiq edir. Ulu öndər Heydər Əliyev demişdir: "Naxçıvanın qədim, zəngin tarixi Azərbaycan tarixinin çox paralaq səhifələrindəndir. Əgər Azərbaycanın tarixi haqqında, ümumiyyətlə bir çox işlər görülsə, Naxçıvanın tarixi haqqında, qədim tarixi haqqında və naxçıvanın bir diyar kimi öyrənilməsi - həm təbiətinin, həm adət-ənələrinin, etnoqrafiyasının öyrənilməsi barədə çox az iş görüldür" [1, s.17].

Azərbaycan folklorunun tərkibində xüsusi yeri olan Oğuznamələrin metodoloji əsası ən qədim dövrlərdən başlayaraq xalqın mənəvi mədəniyyət irsini özündə birləşdirən xalqın müdrik fikirləri, klassiklərin Oğuznamələr haqqında dəyərli fikirləri, ulu dastanımız "Kitabi -Dədə Qorqud" boyları, Oğuzla bağlı xalq nümunələri deyimləri, müxtəlif folklor nümunələri təşkil edir [2, s. 28]. Bu barədə professor Füzuli Bayatın son dövrlərdə nəşr etdirdiyi əsərlərində daha ətraflı və geniş məlumat verilmişdir [3]. Oğuzun şəcərəsinin Nuh peyğəmbərlə başladığını deyən müəlliflər də çoxdur. Bir çox alimlər də Oğuzların Azərbaycanda, Anadoluda eradan çox-çox əvvəllər yaşadıklarını qeyd etmiş və Oğuzlar azərbaycanlıların əcdadı hesab edilmişdir [4, s.7].

Naxçıvanda – Gəmiqayadakı təsvirlər sübut edir ki, ən qədim Oğuz tayfaları burada yaşamış və burada da yüksək inkişaf etmiş mədəniyyət olmuşdur. Gəmiqayadakı yazılar, işarələr, rəsmlər istedadlı rəssamlar və bilicilər tərəfindən çəkilmiş nadir sənət inciləridir. Bu rəsmlər qayaların köksündə bədii, həndəsi-riyazi dəqiqliklə qazılmış, həkk edilmişdir. Bunların hamısı sözlü işarələrdir və Oğuzların Tanrıçılıq təfəkkürünü, inam və inancını, yer-göy əlaqələrini, kosmik düşüncəsini əks etdirir, Nuhun gəmisinin də Gəmiqayada məskunlaşdığı mənbələrdə bildirilir.

Henrix İohann Hübşman Naxçıvan toponimini Nuh peyğəmbərlə bağlı "dünya tufanı" hadisəsi ilə əlaqələndirir. Onun fikrincə "Naxçıvan" toponimi "törəyiş yeri" anlamını verməkdədir. Hübşmanın istinad etdiyi Nuh tufanı hadisəsinə görə "Naxçıvan" sözü üç hissədən – "Nax" (Nuh) və türk dillərində isim düzəldən şəkilçi olan "-çı" şəkilçisi, sonra da türk dilində yer, məkan bildirən "van" toponimindən meydana gələrək, "Nuhçuvan" – Nuhçuların (Nuh tərəfdarlarının) məskəni", "Nuhun diyarı" deməkdir.

Naxçıvanda tədqiqatlar aparmış böyük rus alimi Nikitin K.A. yazır ki, Nuh peyğəmbər Naxçıvan şəhərinin əsasını qoymuşdur [5, s.111].

Akademik İsa Həbibbəyli uzun illik apardığı təhlil və tədqiqləri nəticəsində bildirir ki, Nuh tarixi şəxsiyyət olmuşdur. Gəmiqaya ətkələrindəki Qaranquş yay-

lağı – Nuh peyğəmbərin suyun çəkilib-çəkilmədiyini öyrənmək üçün əfsanəvi gəmidən buraxdığı və caynağında palçıq, yaxud dəfnə yarpağı geri döənən Qaranquşun adını əbədiləşdirən toponimdir [6, s.18].

Naxçıvan Azərbaycanın və Şərqi, hətta deyə bilərik ki, dünyanın ən qədim şəhərlərindən və ən qədim insan məskənidir. Şəhərin tarixi minilliklərin dərinliklərinə gedib çıxır: arxeoloqlar burada eramızdan öncə II və I minilliklərə aid çoxlu maddi mədəniyyət əşyaları tapmışlar.

Gəmiqaya Kiçik Qafqazda ən hündür dağdır ki, hündürlüyü 3906 metrdir. Zirvəsi “Qarıcıq” adlanır. “Qarıcıq bəşəriyyətin yeni həyatına “açılan kiçik qarı”, “giriş yeri” mənasını daşıyır” [7, s.18]. Yerli sakinlər arasında dolayan əfsanəyə və Oğuznamələrə görə, Nuh peyğəmbər daşqın çəkildikdən sonra burada ailəsi ilə, Ham, Sam, Yafəs adlı oğlanları ilə ömrünün sonuna qədər yaşamış və bu torpaqda da vəfat etmişdir.

Naxçıvanda yaşamış uzunömürlü ağsaqqallar, o cümlədən 106 il ömür sürmüş, “İstiqlal” ordenli, Əməkdar müəllim, dosent babam Lətif Hüseynzadə (2008-ci ildə dünyasını dəyişmişdir) Nuh peyğəmbərin dəfn edildiyi yerin müəyyənləşdirilməsi beynəlxalq komissiyasında iştirak edərək qəbrin yerini dəqiq müəyyənləşdirmişdir. Qəbir yerin üstündə 1.5 metr hündürlükdə qırmızı daşlardan hörülmüş dairəvi şəkillidir. AMEA və onun Naxçıvan bölməsinin birlikdə təşkil etdiyi ekspedisiyada mən – Əkrəm Hüseynzadə də iştirak etdim və orada – Gəmiqayada xeyli qəbirlər gördüm ki, onlar yerin üstündə dairəvi şəkildədir. Realist məşhur rəssam Bəhrüz Kəngərli "Nuhun qəbri"ni 1919-1920-ci illərdə 3 dəfə çəkmişdir [8, s.18-19]. Beləliklə, deyə bilərik ki, Oğuzlar Azərbaycan xalqının etnogenezinin əsasını təşkil edir və Azərbaycanın hər guşəsinə yayılmışdır.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev. Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan bölməsinin yaradılmasına həsr olunmuş müşavirədə nitq// Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsi. Bakı: Nurlan, 2005, s. 17.
2. Oğuznamələr. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1993.
3. Fuzuli Bayat. Mitten Tarihe Sözdən Yazıya Dede Korkut Oğuznameleri. İstanbul: Ötüken Nəşriyyatı, 2016.
4. Qumilyov L. Oğuzlar. Bakı: Gənclik, 1983, s.7.
5. Nikitin K.A. Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan mahalı. “Qafqaz ərəzilərinin və tayfalarının təsviri üçün materaillar” məcmuəsi. Tiflis, 1882.II buraxılış.
6. Həbibbəyli İ. Ə. Nuhdaban oturaq məkanı və Duzdağ şəhəratrafı mədəniyyəti. Naxçıvan: İlkın şəhər və Duzdağ”Beynəlxalq Simpozium. 27-28 iyul, 2012-ci il. Naxçıvan, 2013,
7. Həbibbəyli İ. Ə. Nuhdaban oturaq məkanı və Duzdağ şəhəratrafı mədəniyyəti. Naxçıvan: İlkın şəhər və Duzdağ”Beynəlxalq Simpozium. 27-28 iyul, 2012-ci il. Naxçıvan, 2013,
8. Бехруз Бек Кенгерли. Каталог. Баку: 1947.

Резюме

Духовное наследие в методологии Огузнаме

«Огузнаме» – эпическое сказание о легендарной родословной тюрков и их мифическом праодрителе Огузхане. В средневековых исторических сочинениях сохранились рукописи отдельных фрагментов и произведений.

Словом «Огузнаме» названо 12 сказаний древнейшего эпического памятника огузов «Китаби Деде Коркуд».

Территория Нахичевани издревне называлась страной Огузов, древние памятники, исторические места являются доказательством того что, Нахичевань является одним из культурных центров мира.

Summary

Spiritual Heritage in Oghuzname Methodology

Oghuzname, is an epic legend about the legendary family tree of the Turks and their mythical ancestor Oghuz Khan. The manuscripts written in the Middle Ages, as well as fragments from medieval historical works are preserved.

Names of the 12 stories of the ancient Oghuz epic monument "Kitabi Dede Korkut" refers to "Oghuzname".

Nakhchivan is one of the ancient settlement of the world and Oghuz country. Ancient monuments, historical places, the Sepulchral of the Prophet Noah and so on are evidence of that Nakhchivan is one of the cultural centers of the world and the oldest habitation of Oghuz Turks.

Rəyçi: dos., fil.f.d. R.Məmmədov